СЕРІЯ «Право»

УДК 342 951: 351.82

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10\(16\)-206-224](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10(16)-206-224)

Ігнатченко Ірина Георгіївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (0800) 31-17-77, e-mail: ignatchenko_ig@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1193-7486>

**СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ДЕРЖАВІ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ**

Анотація. Культурні права захищають права кожної людини, як окремо, так і в суспільстві, а також груп осіб розвивати і виражати свої людські якості, своє бачення світу і сенс, який вони надають своєму існуванню і своєму розвитку, за допомогою, зокрема, цінностей, поглядів, переконань, мов, знань і мистецтва, інститутів і способу життя.

Основними міжнародно-правовими актами, що закріплюють культурні права людини є Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про соціальні економічні та культурні права. Культурним права приділяється увага також у численних міжнародних документах ООН, зокрема в Конвенціях і рекомендаціях ЮНЕСКО, Резолюціях і Зауваженнях загального характеру Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав. Проте культурні права наразі утворюють дуже великий пробіл в системі захисту прав людини. Між тим питання ідентичності мають найбезпосередніше відношення до поваги людської гідності і права кожної людини на участь у такому соціальному і міжнародному порядку, при якому права і свободи, закріплені в цих документах, можуть бути повністю здійснені, як це й зазначено у Декларації. Культурні права, на жаль, часто характеризуються як недостатньо розвинені в порівнянні з іншими правами людини. Разом з цим недостатня увага до цих прав призводить до їх розгляду, як таких, що мають менш пріоритетне значення.

Розглянуто концептуальні та правові засади культурних прав людини з національної та міжнародної точок зору і сформульовано ефективний механізм їх реалізації в процесі публічного адміністрування в соціально-культурній сфері у державі. На основі аналізу міжнародно-правових актів доведено хибність певного заперечення юридичної природи культурних прав людини. Зроблено висновок вони мають цілком юридичну природу, їм притаманні всі ознаки прав людини такі, як: універсальність, невід'ємність, взаємопов'язаність, взаємозалежність та неподільність. Водночас культурні права мають власну специфіку, обумовлену правом людини на участь у культурному житті суспільства.

Підкреслено, що незважаючи на наявність низки міжнародно-правових актів з прав людини, що закріплюють в тому числі культурні права, офіційно конвенційного визначення культурних прав не існує. Тому в даній роботі культурні права визначаються через розуміння «прав в області культури», розвитку і поліпшення наявних робочих визначень. Розглянуто проблематику класифікації культурних прав люди на індивідуальні і колективні.

Зроблено висновок про обов'язок держави в особі органів публічної адміністрації сприяти реалізації культурних прав людини шляхом їх поважання, захисту та здійснення за допомогою наявних правових та адміністративних ресурсів.

Ключові слова: права людини, культурні права людини, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Зауваження загального порядку Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав, індивідуальні і колективні культурні права.

Ihnatchenko Iryna Heorhiivna Ph.D. in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Administrative Law, Yaroslav the Wise National Law University, 77 Pushkinska St., Kharkiv, 61024, tel.: (0800) 31-17-77, e-mail: ignatchenko_ig@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1193-7486>

THE ESSENCE AND SIGNIFICANCE OF CULTURAL HUMAN RIGHTS IN THE STATE: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR THEIR IMPLEMENTATION AND PROTECTION

Abstract. Cultural rights protect the rights of every person, both separately and in society, as well as groups of people to develop and to express their human qualities, their vision of the world and the meaning that they give to their existence and their development, though, in particular, values, attitudes, beliefs, languages, knowledge and arts, institutions and lifestyles.

The main international legal acts that enshrine cultural human rights are the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Social, Economic, and Cultural Rights. Cultural rights are also given attention in numerous international UN documents, in particular in UNESCO conventions and recommendations, resolutions, and general comments of the UN Committee on Economic, Social, and Cultural Rights. However, cultural rights still form a very large gap in the system of human rights protection. Meanwhile, identity issues are most directly related to respect for human dignity and the right of every person to participate in a social and international order in which the rights and freedoms enshrined in these documents can be fully realized, as indicated in the Declaration. Unfortunately, cultural rights are often characterized as underdeveloped in comparison with other human rights. At the same time, insufficient attention to these rights leads to their being considered as having less priority.

The conceptual and legal foundations of cultural human rights from the national and international points of view have been considered and an effective mechanism for their implementation in the process of public administration in the sociocultural sector in the State has been formulated. Based on the analysis of international legal acts, the erroneousness of a certain denial of the legal nature of cultural human rights has been proved. It has been concluded that they have a completely legal nature, they have all the signs of human rights, such as: universality, inseparability, interconnectedness, interdependence, and indivisibility. At the same time, cultural rights have their own specificity conditioned by the human right to participate in the cultural life of society.

It has been emphasized that, despite the existence of a number of international legal acts on human rights, including cultural rights, there is no official convention definition of cultural rights. Therefore, in this work, cultural rights are defined through the understanding of “cultural rights” and the development and improvement of existing working definitions. The paper deals with the problems of the classification of cultural human rights into individual and collective ones.

The conclusion about the duty of the State represented by public administration bodies to promote the realization of cultural human rights by respecting, protecting, and implementing them with the available legal and administrative resources has been made.

Keywords: human rights, cultural human rights, Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights, general comments of the UN Committee on Economic, Social, and Cultural Rights, individual and collective cultural rights.

Постановка проблеми. Культурні права і свободи важливі для духовного життя кожної людини і духовної свободи кожного народу. Ці права закріплені міжнародними правовими актами і національним правом багатьох держав. Всі категорії прав людини взаємопов'язані між собою. Починаючи з прийняття перших міжнародних актів про права людини в ООН постійно підкреслюється важливість, взаємозв'язок і взаємодоповнюваність всіх прав і свобод людини: громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних. Так, у Загальній декларації прав людини 1948 р знайшов своє відображення весь комплекс прав і свобод людини. Загальна декларація прав людини (далі – ЗДПЛ) [1] проголошує «загальні стандарти досягнення». Її прогресивний характер очевидний. Вона – перший міжнародний акт, який визнає етичну і правову цінність економічних, соціальних і культурних прав людини, і підтверджує їх рівний статус і взаємопов'язаний характер з цивільними і політичними правами людини [2, С.68]. Однак культурні права наразі, як і раніше утворюють дуже великий пробіл в системі захисту прав людини, незважаючи на те, що питання ідентичності мають найбезпосередніше відношення до поваги людської гідності і права кожної людини на участь у такому соціальному і міжнародному порядку, «при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю

здійснені» (ст.28). Між тим не всі вчені-юристи визнають юридичну природу даної групи прав людини, і в теорії адміністративного права на сьогоднішній день питання культурних прав і свобод найменш розроблені. Така думка про універсальність прав людини пов'язана з її виведенням ніби то «за рамки» культур, тоді як саме культури повинні її винаходити, розвивати в більш вимогливому діалозі. Це не «культури», які ведуть діалог, так як якщо б існували однорідні блоки, це люди, жінки і чоловіки, які є їх носіями і шукають цю універсальність, яку можна знайти тільки в вимогливому обміні багатством художніх творів і культурним досвідом.

Разом з тим, відповідно до теорії ієрархії потреб, людина, задовольнивши найбільш прості потреби, прагне задовольнити потреби більш високого рівня, пов'язані з пізнанням (знати, вміти, досліджувати), естетикою (гармонія, порядок, краса) і самоактуалізацією (реалізація своїх цілей, здібностей, розвиток власної особистості) [3, С. 18]. Саме тому, слід звернути увагу на культурні права людини, під якими розуміється особливий комплекс прав і свобод людини, гарантованих Конституціями та чинними законами держав, що надають можливості для самореалізації людини в сфері культурного і наукового життя.

У зв'язку з цим доцільно згадати відомий вислів Глави комітету, з розробки ЗДПЛ Комітету ООН з прав людини Елеонори Рузвельт, яка зазначила: «Де ж нарешті починаються загальні права людини? У невеликих містечках поблизу від будинку, таких близьких і настільки маленьких, що їх не побачиш на жодній карті світу. І все ж це і є світ людини: оточення, в якому вона живе; школа або коледж, які вона відвідує; завод, ферма або офіс, де вона працює. Це те місце, де кожен чоловік, жінка і дитина шукає справедливості, рівні можливості, рівну гідність без дискримінації. І поки ці права не придбають сенсу там, де вони матимуть значення де-небудь ще. Якщо громадяни не будуть дбати про захист цих прав поблизу від будинку, марні наші надії на прогрес у всьому світі» [4].

Ці слова цілком можна віднести й до культурних прав. Іншими словами культурні права захищають права кожної людини, як окремо, так і в суспільстві, а також груп осіб розвивати і виражати свої людські якості, своє бачення світу і сенс, який вони надають своєму існуванню і своєму розвитку, за допомогою, зокрема, цінностей, поглядів, переконань, мов, знань і мистецтва, інститутів і способу життя. Культурні права також захищають доступ до спадщини і ресурсів, які дозволяють здійснювати такі процеси ідентифікації та розвитку. тому їх вивчення в аспекті забезпечення їх реалізації з боку держав та їх органів є завжди актуальною темою для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти основоположних прав людини в їх взаємопов'язаності та взаємообумовленості розглядалися як вітчизняними, так і зарубіжними авторами, такими як А. Абашидзе, Ю. Барабаш, Н. Варламова, С. Верланов, Н. Волкова, С. Головатий, Д. Жукова, В. Ковтун, М. Козюбра, В. Лемак, А. Олійник, П. Рабінович, В. Речицький, О. Руднева, П. Альстон, І. Браунли, П. Джонс, Дж. Донеллі,

К. Скотт, Х. Штейнер та інші. Багато вчених приділяли особливу увагу економічним, соціальним і культурним правам людини, серед них А. Ейде, К. Краузе, А. Розас [5] та інші. В їх працях права людини розглядалися переважно з позицій соціальних наук, історії, міжнародного та конституційного права.

Інші дослідники, такі як Д. Лихачов, С. Носов, П. Майер-Биш, Е. Стаматополу, Р. Стахенваген, Л. Протт, Ф. Шахід та інші неоднаразово зосереджували свою увагу на культурних правах. Ці автори підкреслюють, що незважаючи на визнання універсальності та неподільності всіх прав людини, на практиці має місце недооцінка багатьох з них, особливо культурних. Культурні права, на жаль, часто характеризуються як недостатньо розвинені в порівнянні з іншими правами людини. Разом з цим недостатня увага до цих прав призводить до розгляду цих прав, як таких які мають менш пріоритетне значення [6, С. 4].

Культурні права згадуються також у численних міжнародних документах ООН, зокрема в Конвенціях і рекомендаціях ЮНЕСКО, Резолюціях і Зауваженнях загального характеру Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, проте застосування і культурних прав як прав людини в повному обсязі ще має бути дослідженим, особливо зважаючи на роль держави в процесі публічного адміністрування під час їх реалізації та захисту. Тому метою даної роботи є сприяння науковому дискурсу з приводу культурних прав людини з точки зору адміністративно-правової науки.

Для цього слід розглянути концептуальні та правові засади культурних прав людини з національної та міжнародної точок зору і сформулювати ефективний механізм їх реалізації в процесі публічного адміністрування в соціально-культурній сфері у державі. Отже як дослідницькі завдання висувуються такі: (а) оглянути та проаналізувати основні міжнародно-правові документи, що регламентує існування і виконання культурних прав; (б) дати загальну характеристику культурних прав людини; (в) надати класифікацію культурних прав і свобод людини і громадянина; (г) сформулювати конкретні практичні рекомендації з приводу реалізації і захисту культурних прав людини з боку публічної адміністрації у державі

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у світі все більше зростає інтерес до заохочення і захисту культурних прав людини. При цьому на національному та міжнародному рівнях наголошується необхідність їх дотримання як ключового моменту в забезпеченні більш повного користування всіма правами людини в цілому. На жаль, відносна ігнорування цих прав у правозахисній та публічно адміністративній практиці породило безліч непорозумінь і перекручених уявлень про їх природу, значення та способи забезпечення.

Приводом для певного заперечення юридичної природи економічних, соціальних і культурних прав людини став їх поділ на два міжнародних пакта: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (далі – ПЕСКП) [7], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (далі – ПГПП) [8]

увалених Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р.. У зв'язку з цим деякі дослідники відзначають якісні відмінності обов'язків держав щодо реалізації відповідних прав. «У сфері політичних і цивільних прав є чітко визначені обов'язки держав щодо вжиття заходів судового регулювання в рамках їх внутрішньої правової системи (тобто обов'язок діяти). Міжнародне співтовариство може легко оцінити виконання цих обов'язків, діючи через спеціально призначені для цього договірні органи. Такої ясності позбавлені обов'язки держав відносно економічних, соціальних і культурних прав. В силу позитивного характеру, властивого цим правам, в їх здійсненні недвозначно потрібні певні результати, в тому сенсі, що реалізація державою цих прав не обмежується їх прийняттям і подальшим визнанням» [9, Р. 261-262]. Таким чином, стверджується, що ці права« можна було б визначити в якості запланованих, оскільки вони не піддаються юридичному визначенню (тобто не є юридичними правами), тому держави не зобов'язані піддаватися міжнародному контролю щодо здійснення цих прав.

Вищевказана позиція була заперечена багатьма юристами, які активно працюють в сфері прав людини, а також різними органами системи ООН, що зумовило прийняття численних міжнародних правових актів, що підтверджують юридичний характер культурних прав людини.

Факт прийняття двох міжнародних пактів про права людини в 1966 р. пояснюється ідеологічними протиріччями того часу. При цьому концептуально вже тоді була зрозуміла неподільність цих прав, що, зокрема, знайшло відображення в підсумковому акті міжнародної конференції з прав людини, яка проходила під егідою ООН 22 квітня - 13 травня 1968 року в Тегерані. У Заклику Тегеранської конференції відзначається, що, оскільки права і основні свободи людини неподільні, повне здійснення цивільних і політичних прав неможливо без здійснення економічних, соціальних і культурних прав [10].

Відповідно до ст. 2 ПЕСКП держави зобов'язуються вжити негайних заходів щодо максимального розширення наявних у них ресурсів, щоб поступово повністю здійснити визнані в зазначеному пакті права. Правовий характер цих зобов'язань було посилено завдяки присутності на Лімбурзькій конференції Генеральної Асамблеї ООН в червні 1986 року (Маастрихт, Нідерланди) групи міжнародних експертів, які представили обгрунтоване тлумачення правових обов'язків держав, викладене в розроблених ними Лімбурзька принципах здійснення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [11]. Зокрема зазначено, що: (1) всі держави (незалежно від рівня їх економічного розвитку) з метою забезпечення повної реалізації перерахованих прав повинні негайно приступити до прийняття заходів з використанням усіх належних засобів (включаючи правові, адміністративні, судові, економічні, соціальні та освітні заходи); (2) деякі зобов'язання, зокрема заборона дискримінації, потребують невідкладного і повного здійснення; (3) держава жодним чином не може тлумачити зазначений пакт як можливість відстрочити на невизначений час свої

зусилля по виконанню зобов'язань на тій підставі, що в даний момент вона не володіє належними ресурсами; (4) при визначенні того, чи прийняла держава належних заходів по здійсненню цих прав, буде враховуватися використання ним наявних ресурсів і доступ до них [11]. Заходи щодо уточнення правових обов'язків держав були в 1990 році підкріплені Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав (далі – КЕСКП) в Зауваженнях загального порядку № 3, де підкреслювалося, що незалежно від перешкод, визнаних на міжнародному рівні, держави повинні вжити заходів щодо виконання своїх зобов'язань.

Комітет визначив найважливіший елемент мінімального комплексу ключових зобов'язань, заявивши, що «навіть в періоди гострої нестачі ресурсів, будь то через перебудови, економічного спаду або під впливом інших факторів, найбільш вразливі члени суспільства можуть і повинні бути захищені шляхом прийняття порівняно недорогих цільових програм» [12].

Але тільки пізніше, вже у п. 1 Віденської декларації і програми дій, ухваленої 25 червня 1993 р Всесвітньою конференцією ООН з прав людини, було нарешті остаточно встановлено наступне: «Всесвітня конференція з прав людини підтверджує священний обов'язок всіх держав виконувати свої зобов'язання щодо заохочення загальної поваги, дотримання і захисту всіх прав людини і основних свобод відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, іншими договорами, які стосуються прав людини, і нормами міжнародного права. Універсальність цих прав і свобод має безперечний характер». Згідно п. 5 цього ж документа всі без винятку права людини «універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою» [13].

Таким чином, можна зробити проміжні висновки, і сформулювати загальні ознаки, притаманні культурним правам, як і іншим правам людини. Тобто ці права є: (1) універсальними незалежно від політичних, економічних або культурних систем; (2) невід'ємними, права людини притаманні всім людям від народження, індивіда або групу можна позбавити прав або обмежити ці права, але тільки в виключно окремих випадках і згідно з визначеною правовою процедурою; (3) взаємопов'язаними, прогрес в реалізації одного права сприяє прогресу в реалізації інших прав людини; (4) взаємозалежними, ступінь реалізації одного права залежить від ступеню реалізації інших прав людини; (5) неподільними, всі громадянські, культурні, економічні, політичні та соціальні права однаково важливі, прогрес у реалізації одного права не може здійснюватися на шкоду реалізації іншого права.

Наприклад, право виборчого голосу і право брати участь у суспільному житті, можливо, не мають великого значення для тих осіб, які не мають їжі в силу відсутності нормального заробітку. Більш того, повноцінна реалізація цих прав залежить, наприклад, від реалізації права на освіту, на доступ до культурних цінностей, що належать до культурних прав, і завдяки здійсненню яких людина

може розраховувати на належний соціальний рівень життя, на гарантовану реалізацію права на працю, а отже – можливість вільно користуватися правом брати участь і у суспільному, і у культурному житті, а також в управлінні державними справами.

Таким чином, юридична природа культурних прав людини, яка раніше викликала сумніви в наукових колах, визнана на міжнародному рівні.

Юридична природа культурних прав і свобод людини характеризується: (1) загальними властивостями всіх основних (конституційних) прав людини, пов'язаними з прямою дією норм Конституції (ст. 8 Конституції України); (2) найвищою соціальною цінністю людини, її прав і свобод (ст. 3 Конституції України); гарантуванням цих прав (ст. 22 Конституції України) їх забезпеченістю державою; (3) невідчужуваністю та непорушністю, постійно діючим, безперервним характером (ст. 21 Конституції України); (4) закріпленістю в нормативному правовому акті держави, що має вищу юридичну силу, в Конституції України (ст. 53, ст. 54 Конституції України) [14].

Культурні права включають право на освіту, на участь у культурному житті і користування результатами наукових досягнень, а також на охорону моральних і матеріальних інтересів авторів, що виникають у зв'язку з їх науковими, літературними чи художніми творами. Як і інші права людини, вони містять в собі двоєдині споріднені свободи: (а) свободу від держави, насамперед свободу творчості, і (б) свободу при посередництві держави. Їх визнання в якості прав людини покладає на державу юридичні зобов'язання щодо забезпечення кожному в країні можливості користуватися цими правами і надання засобів правового захисту в разі їх порушення. Відсутність захисту культурних прав може мати дуже серйозні наслідки, а відмова у їх здійсненні може зачіпати величезну кількість людей. Недотримання культурних прав може приводити до порушень інших прав людини. Як вже зазначалося вище, часто особам, які не вміють читати і писати, важче знайти роботу, брати участь у політичній діяльності або здійснювати їх право на вільне вираження думок.

Водночас культурні права мають специфічні ознаки, притаманні тільки цій групі прав людини. Так, культурні права реалізуються в культурній сфері життєдіяльності людини і спрямовані на задоволення духовних, в тому числі творчих, потреб особистості. Хоча окремі громадянські (особисті) права і свободи (свобода совісті, свобода думки тощо) також спрямовані на задоволення духовних потреб особистості, в реалізації культурних прав і свобод виступає особистість, що ідентифікує себе з конкретною культурною групою (групами). У культурній сфері життєдіяльності людини особиста свобода безпосередньо пов'язана з колективною свободою тієї групи, з якою індивід себе ідентифікує. Культурні права є наслідком природи людини як істоти, що живе в певному культурному середовищі, створеному суспільством, що розвивається з природи суспільства, зацікавленого в підтримці певних культурних цінностей, спільних для культурної групи, духовного стрижня суспільства.

Багато в чому культурні права є основними, коли мова йде про визнання і поваги до людської гідності, оскільки вони захищають формування і вираження різних уявлень про світ – індивідуальних і колективних – і включають в себе свободи людини, що стосуються питань самобутності. Якщо культурні права в повній мірі розуміються як частина ширшої системи прав людини і тому засновані на діючих нормах і принципах міжнародного права прав людини, то вони дозволяють глибоко зрозуміти принцип універсальності прав людини з урахуванням культурного розмаїття. Крім того, культурні права є найважливішими засобами розвитку [15], підтримання миру, подолання бідності [16, С. 1-16] і зміцнення соціальної згуртованості, а також взаємної поваги і розуміння між окремими особами і групами людей при всій їх різноманітності (ст. 2 Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття і культурного самовираження 2005 г. [12]).

Слід підкреслити, що незважаючи на наявність низки міжнародно-правових актів з прав людини, що закріплюють в тому числі культурні права, офіційно конвенційного визначення культурних прав не існує (як немає й офіційних визначень «цивільних», «політичних», «економічних» і «соціальних» прав). Разом з тим на практиці виникає необхідність розрізняти, які права можна вважати культурними. Завдання це непросте, його можна вирішувати лише в пробному порядку. При дослідженні цього питання треба мати на увазі те, що діючі договори є живими інструментами, що передбачає збереження достатнього простору для обліку нових явищ і тлумачень, обумовлених виникненням «нових ситуацій, вимог або елементів тиску» [18, Р. 2].

Без належної реалізації такої категорії прав неможлива побудова повноцінної правової держави, проведення комплексний виміру соціально-економічних процесів, знаходження нових точок дотику у відносинах між людиною, суспільством і державою. Культурні права зачіпають широке коло питань, включаючи самовираження і творчість, в тому числі різні матеріальні і нематеріальні форми мистецтва; інформацію та комунікацію; мову; ідентичність і приналежність до змішаних, різноманітних і мінливих співтовариств; формування особливих уявлень про міру і ведення певного способу життя; освіти та професійну підготовку; доступ, внесок та участь у культурному житті; здійснення культурних практик і доступ до матеріальної і нематеріальної культурної спадщини.

Визначити культурні права можна через розуміння «прав в області культури», розвитку і поліпшення наявних робочих визначень. Такі робочі визначення можна знайти, зокрема, в преамбулі до Загальної декларації про культурне різноманіття (Париж, 2 листопада 2001 г.) [19] і зауваженні загального порядку № 21 (2009) по праву на участь у культурному житті, прийнятому Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав [20].

Зокрема, КЕСКП вказав, що: культура охоплює, серед іншого, уклади життя, мову, усну та письмову літературу, музичне та пісенна творчість, немовних

спілкування, систему релігій або вірувань, ритуали і церемонії, спорт і ігри, методи виробництва або технологію, природну і штучну середовища, традиційну кухню, одяг і житла, а також мистецтво, звичаї і традиції, за допомогою яких окремі особи, групи осіб і громади висловлюють свої людські якості і той зміст, який вони надають своєму існуванню, і формують своє сприйняття світу, що відображає їх реакцію на ті зовнішні сили, які зачіпають їх життя (п.1 (а)).

Це визначення відповідає доктринальному визначення, згідно якому культуру можна розуміти як продукт, як процес і спосіб життя і вони означають, що культура передбачає вихід за рамки етнічного походження, мови та релігії.

Як підкреслювалося КЕСКП в згаданому зауваженні, культурне життя «однозначним чином дозволяє розглядати культуру як історично динамічний і розвивається процес життя» (п. 11) і що «концепцію культури необхідно розглядати не як послідовності ізольованих проявів або відокремлених категорій, а в якості інтерактивного процесу, за допомогою якого окремі особи і громади, зберігаючи свої відмінні риси і цілі, стають виразниками культури людства» (п. 12) [20].

У цьому контексті Загальна декларація про культурне різноманіття 2001 є унікальною в тому сенсі, що в ній перераховані права, прямо підпадають під категорію культурних. Відповідно до ст. 5 Декларації: необхідною умовою для розвитку творчого різноманіття є реалізація в повному обсязі культурних прав, як вони визначені в ст. 27 Загальної декларації прав людини 1948 р та в ст. 13 і 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [19].

Таким чином, можна стверджувати, що означені міжнародно правові акти закріплюють основні культурні права. Так, відповідно до ст.27 ЗДПЛ: (1) кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами; (2) кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є [1].

У ст. 15 ПЕСКП йдеться головним чином про право кожного на участь у культурному житті, на користування досягненнями наукового прогресу і його результатами, а також на вигоду від захисту наукових, літературних та художніх творів.

Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності та визнають користь, що її дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях [7].

У ст. 13 постулюється право кожного на освіту, що «має бути орієнтованою на повний розвиток людської особистості та відчуття її гідності». Держави, які

беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права: а) початкова освіта повинна бути обов'язкова і безплатна для всіх; б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти; с) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти [7].

Отже, найбільш очевидним культурним правом, про яке необхідно сказати, є право на участь у культурному житті. У зв'язку з цим слід знов згадати Зауваження загального порядку № 21 КЕСКП, в якому додатково роз'яснюються рамки і зміст цього права. У цьому документі підкреслюється актуальність широкого кола норм, включених до договорів про громадянські і політичні права, права осіб, що належать до меншин, права корінних народів і право на розвиток (п. 3). У ньому також підкреслюється, що право на участь у культурному житті містить три взаємопов'язані компоненти: а) участь у культурному житті; б) доступ до неї і с) внесок в культурне життя (п. 15). Це право також передбачає право не брати участь (п. 7) [20].

Відповідно, кожна людина повинна мати можливість для самовираження, творчості і поширення своїх творів на будь-якій мові за своїм вибором, зокрема на своїй рідній мові; кожна людина має право на якісну освіту і професійну підготовку в умовах повної поваги її культурної самобутності; кожна людина повинна мати можливість брати участь у культурному житті за своїм вибором і дотримуватися своїх культурних традицій за умови дотримання прав людини і основних свобод. У цьому питанні корисними можуть також бути деякі ініціативи громадянського суспільства, такі як Фрібурзька декларація про культурні права 2007 [21], в якій охарактеризовані вісім культурних прав, що стосуються самобутності і культурної спадщини, свободи ідентифікації однієї або декількох громад і права змінювати таку ідентифікацію, доступу до культурного життя і участі в ній, освіти і професійної підготовки, інформації та комунікації, а також культурного співробітництва (ст. 2 (а) Фрібурзької декларації).

Деякими експертами також складені переліки культурних прав або нормативних елементів культурних прав, які вказують, наприклад, на те, що вони охоплюють недискримінацію і рівність, свободу від втручання в ведення культурного життя свободу творчості та сприяння розвитку культури); свободу вибирати культуру і міняти вибір культури (культури) і культурного життя для участі (свободу висловлювати свою власну культуру); свободу поширення інформації; свободу міжнародного співробітництва; право на участь у визначенні, підготовці і здійсненні культурних стратегій; і інші елементи, пов'язані з правом на участь у культурному житті і є результатом взаємозалежності культурних прав [22, Р. 5].

Отже, культурні права захищають право кожної людини, взятої окремо і в співтоваристві з іншими людьми, а також груп людей розвивати і виражати свої

людські якості, своє бачення світу і сенс, який вони надають своєму існуванню і своєму розвитку, за допомогою, зокрема, цінностей, поглядів, переконань, мов, знання і мистецтв, інститутів і способів життя. Їх також можна розглядати як такі, що захищають доступ до культурної спадщини і ресурсів, які дозволяють здійснювати відповідні процеси ідентифікації та розвитку.

У зв'язку з цим виникає питання про класифікацію культурних прав на індивідуальні і колективні. Питання, яке постійно виникає в міжнародному праві прав людини, особливо коли воно зачіпає культурні права, стосується колективного аспекту прав – мова йде про колективне здійснення індивідуальних прав, з одного боку, і існування колективних прав як таких, що розуміються як групові права – з іншого. Дійсно, саме поняття «культурне життя» вказує на колектив, а в ст. 27 ЗДПЛ прямо говориться про культурне життя «суспільства», що сьогодні необхідно розуміти у множині – як «суспільств». В цьому відношенні необхідно відзначити кілька моментів.

КЕСКП в своєму зауваженні загального порядку № 17 з питання про право кожного на користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких він є (п. 8) [23], і зауваження № 21 (п. 15) підкреслював, що культурними правами можна користуватися в індивідуальному порядку, спільно з іншими або в рамках громади [20].

Існування колективних культурних прав – це реальність сьогодишнього міжнародного права прав людини, зокрема вони закріплені в Декларації ООН про права корінних народів 2007 р. [24].

Це не передбачає заперечення індивідуальних культурних прав: окремі особи завжди користуються своїм правом, зокрема, на участь або неучасть в житті однієї або декількох громад; вільний розвиток своїх різноманітних аспектів ідентичності; доступ до своєї культурної спадщини, а також до культурної спадщини інших; і сприяння створенню культури, в тому числі за допомогою заперечування панівних норм і цінностей в спільнотах, до яких вони належать за своїм вибором, а також в інших спільнотах.

Таким чином, в юридичній науці до теперішнього часу немає чіткості в співвідношенні колективних та індивідуальних прав і свобод. Як зазначалося в доповіді Переса де Куельяра, «свобода в галузі культури є колективною свободою. Вона стосується права групи людей дотримуватися способу життя або змінювати його на свій розсуд. Користувачами цих прав можуть бути окремі особи, однак без збереження групи та її колективних прав їх зміст вихолощується» [25, С.20]. У той же час, на думку окремих авторів, деякі культурні права можна розглядати в рамках загальних індивідуальних прав людини, при цьому реалізація права на участь у культурному житті і користування установами культури залежать і від того, наскільки населення забезпечене установами культури – бібліотеками, театрами, концертними залами, музеями, картинними галереями, кінотеатрами тощо [25, с.15].

Як уявляється, в реалізації своїх культурних прав людина виступає, з одного боку, членом культурної спільності, об'єднаної спільними інтересами і цінностями, з іншого – особистістю, носієм власних індивідуальних особливостей, інтересів самоідентифікації і самореалізації, які забезпечуються за допомогою індивідуальних культурних прав. Кожна людина повинна мати право на вибір культурної орієнтації. Вважаємо важливим звернути на це увагу, так як сьогодні, не дивлячись на доступність культурних цінностей та інформації в сфері культури, найбільш гостро стоїть проблема вибору і самоідентифікації людини в культурному середовищі. У зв'язку з цим право людини на вибір культури потребує підвищеного правового захисту, який може бути забезпечена за тільки за допомогою комплексу правових та інших гарантій з боку держави в особі публічної адміністрації.

Плутанина в визначенні чи індивідуального, чи то колективного характеру прав частково виникає в результаті того, що для відновлення культурних прав часто потрібні колективні громадські зусилля, які здійснюються шляхом надання ресурсів і розробки заснованої на правах політики. Для того щоб дітям не відмовляли в початковій освіті з причин їх нездатності платити за шкільну освіту, у державах створюється систему, що забезпечує на конституційному рівні безкоштовну початкову освіту для всіх дітей. Однак і в цьому випадку заходи такого характеру не заважають окремим дітям індивідуально вимагати здійснення свого права на освіту, особливо спеціальну.

Таким чином, в основі культурних прав людини лежить визначення правоволодарів, які мають і користуються цими правами в силу того, що вони є людьми, і носіїв зобов'язань, які мають юридичні зобов'язання поважати захищати і здійснювати ці права. У літературі з прав людини вони вказані в Маастрихтських принципах, які визначають зобов'язання держав щодо економічних, соціальних і культурних прав, вони також відносяться до громадянських і політичних прав [26].

При здійсненні прав важливо не тільки визначити елементи, які вважаються правами, а й виділити всіх суб'єктів, які мають зобов'язання по забезпечення цих прав. Юридичні обов'язки в області прав людини зобов'язує державу в особі її органів та інших носіїв зобов'язань не посягати на основні, в тому числі культурні, права і свободи людини і вживати заходів для їх здійснення. І це стосується як колективних так і індивідуальних прав.

У міжнародному праві в області прав людини зобов'язання держав поділяються на ті, які повинні бути виконані негайно, і ті, які можуть бути здійснені поступово в разі нестачі ресурсів. Наприклад, зобов'язання забезпечити відсутність дискримінації окремих груп населення при реалізації прав людини, як громадянських і політичних, так і економічних, соціальних або культурних, має бути виконано негайно.

У держав-учасниць є також правові зобов'язання більш позитивного характеру, включаючи прийняття законодавчих, судових та адміністративних

заходів, необхідних для реалізації громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав людини.

Це стосується зобов'язання здійснювати права людини, що передбачає зобов'язання заохочувати (наприклад, шляхом створення інституційних і політичних умов для сприяння реалізації прав людини) та забезпечувати їх (наприклад, шляхом виділення державних ресурсів). В такому випадку вимоги правоволодільців пов'язані з виконанням носієм зобов'язань своїх гарантій щодо проведення певної політики, спрямованої на досягнення запланованих результатів в області прав людини. Навіть якщо повне здійснення таких прав, як право на освіту, на участь у культурному житті, може бути тільки поступовим, держави-учасники зобов'язані негайно задовольнити «мінімальний необхідний рівень» дотримання цих прав і вжити конкретні цілеспрямовані кроки для їх повного здійснення. Крім того, держави зобов'язані продемонструвати, що використовують всі наявні у них ресурси для здійснення, в тому числі й культурних прав, в тому числі шляхом звернення, в разі необхідності, за міжнародною допомогою.

Більш того, будь-які умисні регресивні заходи в зв'язку з цим вимагають ретельного розгляду і потребують вичерпного обґрунтування з урахуванням усієї сукупності прав, гарантованих ПЕСКП, і в контексті максимального використання наявних ресурсів.

Зобов'язання поважати, захищати і здійснювати містять елементи зобов'язання поведінки і зобов'язання результату. Зобов'язання поведінки вимагає здійснення розумно розрахованих дій для забезпечення користування певним правом. Наприклад, щодо права на доступ до культурних цінностей це може бути прийняття та впровадження плану дій

Зобов'язання результату вимагає від держав рішення певних завдань для відповідності якому-небудь важливому стандарту, наприклад, реального забезпечення населення культурними послугами, яке може бути вимірним за допомогою такого статистичного показника, як коефіцієнт такого забезпечення на кожного мешканця певної території.

Висновки. Культурні права людини закріплені в численних міжнародно-правових документах, основними з яких є ЗДПЛ та ПЕСКП. На національному рівні такі права закріплюються у Конституціях та законах різних країн і гарантуються державою. Таким чином вони мають цілком юридичну природу, їм притаманні всі ознаки прав людини такі, як: універсальність, невід'ємність, взаємопов'язаність, взаємозалежність та неподільність. Водночас культурні права мають власну специфіку, обумовлену правом людини на участь у культурному житті суспільства.

За суб'єктним складом культурні права і свободи неоднакові і являють собою дві групи: (1) індивідуальні культурні права (право на освіту, право на участь у культурному житті, право на доступ до культурних цінностей і право користуватися установами культури; право на вільний вибір мови спілкування,

виховання, навчання і творчості; право на інформацію про культурне життя, свобода творчості), які: (а) виникають з моменту народження (природні невід'ємні права людини); (б) відображають індивідуальний інтерес особистості, самоідентифікацію особистості з певною культурною групою / групами (вибір мови, культурних цінностей, способу життя або відкидання неприйнятних для індивіда елементів культури), самовираження (творчість); (в) спрямовані на реалізацію особистої свободи; (2) колективні культурні права (право народу, нації, інших етнічних груп на національно-культурну самобутність; право на збереження і розвиток національної культури, користування рідною мовою), які: (а) не є природними, оскільки вишиковуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільноти або колективу; мають якісно інші властивості, що визначаються цілями і інтересами спільноти; (б) відображають специфічні спільні інтереси окремої культурної, етнічної групи (ідентифікація себе як певного культурного співтовариства, збереження національно-культурної самобутності, розвиток національної культури); (г) спрямовані на реалізацію колективної волі.

Держава в особі органів публічної адміністрації має обов'язок (а) поважати ці права, утримуючись у втручання в їх користування, (б) захищати культурні права від порушень з боку окремих осіб або інших негативних факторів, (в) здійснювати та гарантувати їх реалізацію шляхом застосування заходів, включаючи прийняття відповідного законодавства, встановлення державної культурної політики, прийняття стратегічних коротко- та довгострокових програм з метою реального забезпечення зазначених прав.

Література:

1. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Организация Объединенных Наций и защита прав человека: Монография / Под ред. А.Х.Абашидзе. – М.: Изд-во РУДН, 2009.156 с.
3. Маслоу А.Х. Мотивация и личность / пер. С англ. Гутман Т.Ю. – С.Пб.: Изд-во Питер.352 с.
4. Э.Рузвельт. Презентация IN YOUR HANDS: A Guide for Community Action for the Tenth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, ООН, Нью-Йорк, 27 марта 1958 г. URL: https://www.carnegiecouncil.org/publications/100_for_100/in-your-hands-a-guide-for-community-action.
5. Економічні, соціальні й культурні права / під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса; Пер. с англ. Г.С. Краснокутского. Одеса: АО Бахва, 2006. 728 с.
6. Доклад Независимого эксперта в области культурных прав, г-жи Фарида Шахид, представленный в соответствии с резолюцией 10/23 Совета по правам человека. Генеральная Ассамблея ООН 22 марта 2010 г. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/HRC/14/36>.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, Міжнаородний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, Міжнаородний пакт ратифіковано Указом Президії

Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

9. Steiner H.J., Alston P. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals: Text and materials. – Oxford, Clarendon press. 1996. 1286 p. URL: <https://www.amazon.com/International-Human-Rights-Context-Materials/dp/019825427X>

10. Заклик Тегеранської конференції, Тегеран 13 травня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_900#Text.

11. Лимбургские принципы осуществления Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (1986), прийняті 2-4 июня в г. Маастрихте. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/RLimburgguidelines.html>

12. Замечание общего порядка № 3. Природа обязательств государств-участников (пункт 1 статьи 2 Пакта про економічні, соціальні та культурні права. Комтет ООН по экономическим социальным и культурным правам. Пятая сессия (1990 год). URL: INT_CESCR_GEC_4758_R

13. Віденська декларація та Програма дій, ухвалені 25 червня 1993 р Всесвітньою конференцією ООН з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504#Text.

14. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 1875- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 18. 10.2021).

15. Абашидзе А.Х., Конева А.Е. Состояние нищеты – нарушение прав и свобод человека. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2011. № 4. С. 129–139.

16. Доклад о развитии человека 2004 «Культурная свобода в современном многообразном мире». Издано для программы развития Организации Объединенных наций. Изд-во «Весь мир», 2004. 328 с. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2004-russian.pdf>

17. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. ЮНЕСКО Париж, 20.10.2005, Конвенцію ратифіковано Законом України № 1811-VI від 20.01.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text.

18. Thornberry Patrick. Cultural rights and universality of human rights: доповідь. Документ ООН. E/C.12/40/15 від 9 травня 2008 року. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F40%2F15&Lang=en

19. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии (Париж, 2 ноября 2001 г.) URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml

20. Замечание общего порядка № 21. Право каждого человека на участие в культурной жизни (пункт 1 а) статьи 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах). Комитет по экономическим, социальным и культурным правам Сорок третья сессия 2–20 ноября 2009 года. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQc5ReG9hKvddWC2ML5U76E6MiT6DVIK7FdPiqn36dWorBLroNS48IJKcu9pMjIXUX5yMYRn5mFTTrRX8c9AJA2RD>

21. Cultural Rights, Fribourg Declaration, підготовлена Обсерваторією різноманітності та культурних прав Міждисциплінарного інституту етніки та прав людини Фрібурзького університету спільно з Міжнародною організацією франкофонії та ЮНЕСКО, 7 травня 2007 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/Fribourg%20Declaration.pdf>

22. Stamatopoulou Elsa. Right to take part in cultural life (article 15 (1) (a) of the Covenant) доповідь. Документ ООН. E/C.12/40/9 від 9 травня 2008 року. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F40%2F9&Lang=en

23. Замечание общего порядка № 17. Право каждого на пользование защитой моральных и материальных интересов, возникающих в связи с научными, литературными или художественными трудами, автором которых он является (статья 15 (1) с) Пакта), Комитет по экономическим, социальным и культурным правам тридцать пятая сессия, Документ ООН E/C.12/GC/17, 12 января 2006 г. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rescgencom17.html>

24. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text

25. Ставенхаген Р. Культурные права с точки зрения социальных наук. / Культурные права и проблемы, связанные с их признанием: сб. очерков, посвящ. празднованию 50-й годовщины принятия Всеобщей декларации прав человека / Орг. Объед. Наций по вопр. образования, науки и культуры, Ин-т гуманитар. наук и права. М: МАГИСТР ЮНЕСКО, 2003. 306 с.

26. Маастрихтские руководящие принципы, касающиеся нарушений экономических, социальных и культурных прав (Маастрихт, Нидерланды, 22-26 января 1997 г.). URL: <http://humanrts.umn.edu/instreet/RMaastrichtguidelines.html>

References:

1. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON 10 hrudnia 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights: Adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution 217 A (III) on 10 December 1948]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

2. Abashidze, A.Kh. (Eds.). (2009). *Organizatciia Obedinennykh Natcii i zashchita prav cheloveka* [United Nations Organization and Protection of Human Rights]. Moscow: Izd-vo RUDN [in Russian].

3. Maslow, A.H. (2008). *Motivatciia i lichnost* [Motivation and Personality]. (T.Iu. Gutman, Trans). Saint Petersburg: Izd-vo Piter [in Russian].

4. In Your Hands: A Guide for Community Action for the Tenth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, 1958. (n.d.). www.carnegiecouncil.org. Retrieved from https://www.carnegiecouncil.org/publications/100_for_100/in-your-hands-a-guide-for-community-action [in English].

5. Eide, A., Krause, C., Rosas, A. (2006). *Ekonomichni, sotsialni y kulturni prava* [Economic, Social and Cultural Rights]. (H.S. Krasnokutskyi, Trans). Odesa: AO Bakhva [in Ukrainian].

6. Doklad Nezavisimogo eksperta v oblasti kulturnykh prav, g-zhi Faridy Shakhid, predstavlenyi v sootvetstvii s rezoliutciei 10/23 Soveta po pravam cheloveka. Generalnaia Assambleia OON 22 marta 2010 g. [Report of the Independent Expert on Cultural Rights, Ms. Farida Shahid, submitted pursuant to Human Rights Council resolution 10/23. UN General Assembly March 22, 2010]. *undocs.org*. Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/HRC/14/36> [in Russian].

7. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni ta kulturni prava, pryiniatyi Heneralnoiu Asambleieiu OON 16 hrudnia 1966 roku, Mizhnaorodnyi pakt ratyfikovano Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR № 2148-VIII vid 19.10.73 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. adopted by the UN General Assembly on December 16, 1966, the International Covenant was ratified by the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR № 2148-VIII of 19.10.73]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].

8. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava, pryiniatyi Heneralnoiu Asambleieiu OON 16 hrudnia 1966 roku, Mizhnaorodnyi pakt ratyfikovano Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR № 2148-VIII vid 19.10.73 [International Covenant on Civil and Political Rights, adopted by the UN General Assembly on December 16, 1966, the International Covenant was ratified by Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR № 2148-VIII of October 19, 1973]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

9. Steiner, H.J., Alston, R. (1996). *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals: Text and materials*. Oxford: Clarendon press. Retrieved from <https://www.amazon.com/International-Human-Rights-Context-Materials/dp/019825427X> [in Ukrainian].

10. Zaklyk Teheranskoï konferentsii, Teheran, 13 travnia 1968 roku [Call of the Tehran Conference, Tehran, May 13, 1968]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_900#Text [in Ukrainian].

11. Limburgskie printcipy osushchestvleniia Mezhdunarodnogo pakta ob ekonomicheskikh, sotcialnykh i kulturnykh pravakh (1986), priniati 2-4 iunია v g. Maastrikhte [Limburg Principles for the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1986), adopted on June 2-4 in Maastricht]. *hrlibrary.umn.edu*. Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/instate/RLimburgguidelines.html> [in Russian].

12. Zamechanie obshchego poriadka № 3. Priroda obiazatelstv gosudarstv uchastnikov (punkt 1 stati 2 Pakta pro ekonomichni, sotcialni ta kulturni prava. Komitet OON po ekonomicheskim sotcialnym i kulturnym pravam. Piataia sessiia (1990 god) [General comment No. 3. The nature of the obligations of the states parties (paragraph 1 of article 2 of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Fifth session (1990)]. *www.ohchr.org*. Retrieved from https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.1.rev9_ru.pdf [in Russian].

13. Videnska deklaratsiia ta Prohrama dii, ukhvalenoi 25 chervnia 1993 r Vsesvitnoi konferentsiiei OON z prav liudyny [Vienna Declaration and Program of Action adopted on 25 June 1993 by the UN World Conference on Human Rights]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504#Text [in Ukrainian].

14. Konstytutsiia Ukrainy : vid 28 chervnia 1996 r., № 1875-IV [The Constitution of Ukraine from June 28 1996, № 1875-IV]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> [in Ukrainian].

15. Abashidze, A.Kh., Koneva, A.E. (2011). Sostoianie nishchety – narushenie prav i svobod cheloveka [The state of poverty is a violation of human rights and freedoms]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov – Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia*, 4, 129-139 [in Russian].

16. Doklad o razvitii cheloveka 2004 «Kulturnaia svoboda v sovremennom mnogoobraznom mire» [Human Development Report 2004 "Cultural Freedom in Today's Diverse World"]. Ves mir, 2004. Retrieved from <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2004-russian.pdf> [in Russian].

17. Konventsiiia pro okhoronu ta zaokhochennia rozmaittia form kulturnoho samovyrazhennia : vid 20.10.2005 [Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions from 20.10.2005]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text [in Ukrainian].

18. Patrick, T. (2008). Cultural rights and universality of human rights: E/C.12/40/15. *tbinternet.ohchr.org*. Retrieved from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F40%2F15&Lang=en [in English].

19. Vseobshchaia deklaratsiia IuNESKO o kulturnom raznoobrazii : ot 2 noiabria 2001 g. [UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity from November 2 2001]. *www.un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml [in Russian].

20. Zamechanie obshchego poriadka № 21. Pravo kazhdogo cheloveka na uchastie v kulturnoi zhizni (punkt 1 a) stati 15 Mezhdunarodnogo pakta ob ekonomicheskikh, sotcialnykh i kulturnykh pravakh). Komitet po ekonomicheskim, sotcialnym i kulturnym pravam Sorok tretia sessiia 2–20 noiabria 2009 goda [General comment No. 21. The right of everyone to take part in cultural life (article 15, paragraph 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Committee on Economic, Social and Cultural Rights Forty-third session 2-20 November 2009]. *docstore.ohchr.org*. Retrieved from <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQc5ReG9hKvddWC2ML5U76E6MiT6DVIK7FdPiqn36dWorblRoNS48IJKcu9pMjIxUX5yMYRn5mFTrRX8c9AJA2RD> [in Russian].

21. Cultural Rights, Fribourg Declaration of Observatory on Diversity and Cultural Rights of the Interdisciplinary Institute of Ethnicity and Human Rights of the University of Friborg in collaboration with the International Organization of La Francophonie and UNESCO from May 7th 2007. *hrlibrary.umn.edu*. Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/instree/Fribourg%20Declaration.pdf> [in English].
22. Stamatopoulou, E. (2008). Right to take part in cultural life (article 15 (1) (a) of the Covenant): E/C.12/40/9. *tbinternet.ohchr.org*. Retrieved from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F40%2F9&Lang=en [in English].
23. Zamechanie obshchego poriadka № 17. Pravo kazhdogo na polzovanie zashchitoi moralnykh i materialnykh interesov, vznikaiushchikh v svyazi s nauchnymi, literaturnymi ili khudozhestvennymi trudami, avtorom kotorykh on iavliaetsia (statia 15 (1) s) Pakta), Komitet po ekonomicheskim, sotcialnym i kulturnym pravam tridcat piataia sessiia, Dokument OON E/C.12/GC/17, 12 ianvaria 2006 g. [General comment No. 17. The right of everyone to enjoy the protection of moral and material interests arising from scientific, literary or artistic works of which he authored (article 15 (1) (c) of the Covenant), Committee on Economic, Social and Cultural Rights thirty-fifth session, UN document E/C.12/GC/17, 12 January 2006]. *hrlibrary.umn.edu*. Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rescgencom17.html> [in Russian].
24. Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro prava korinnykh narodiv : Rezoliutsiia Heneralnoi Asambleiei vid 13 veresnia 2007, № 61/295 [United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples : Resolution of the General Assembly on 13 September 2007, № 61/295]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text [in Ukrainian].
25. Stavenkhagen, R. (2003). *Kulturnye prava s tochki zreniia sotcialnykh nauk. Kulturnye prava i problemy, svyazannye s ikh priznaniem [Cultural rights from the point of view of social sciences. Cultural rights and problems associated with their recognition]*. Moscow: MAGISTR IuNESKO [in Russian].
26. Maastrikhtskie rukovodiashchie printcipy, kasaiushchiesia narushenii ekonomicheskikh, sotcialnykh i kulturnykh prav (Maastrikht, Niderlandi, 22-26 ianvaria 1997 r.) [Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights (Maastricht, Netherlands, January 22-26, 1997)]. *humanrts.umn.edu*. Retrieved from <http://humanrts.umn.edu/instree/RMaastrichtguidelines.html> [in Russian].